

УДК 340.15:342.7

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.40>**Володимир Тартасюк,**

аспірант кафедри теорії та історії держави і права

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

СУПЕРЕЧНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ ПРАВА В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СВІТУ

У статті пропонується послуговуватись типологією правових систем світу як такою, що має класичний, загальноприйнятий характер: континентальне (європейське) право, англо-американське право, східне (релігійно-традиційне) право, правові системи соціалістичних держав.

Становлення континентально-європейської (або романо-германської) системи права характеризується послідовним розгортанням та інституційним оформленням ідеї права, яке супроводжувалося суперечностями реалізації принципу людиноцентризму.

Аналізуючи суперечності впровадження принципу людиноцентризму в англо-американському праві на прикладі США, зазначимо, що в історії формування правової системи цієї країни виокремлено три періоди: 1) період колоніального права (1607–1776 рр.); 2) період, упродовж якого відбувається становлення правової системи США як самостійної, розпочався після здобуття незалежності, тривав до 1860 р.; 3) період із другої половини XIX ст. і донині, коли американська правова система набула сучасного вигляду.

З точки зору стандартів західної правової цивілізації у східних країнах із релігійно-традиційною правовою системою принцип людиноцентризму застосовується вибірково або взагалі не реалізується, поступаючись принципу громадоцентризму. Така традиція в цих системах склалася історично й передбачає пріоритетність колективних прав та свобод над індивідуальними.

Потреба в реалізації людиноцентристської сутності права у цивілізаційному і загальнолюдському вимірах зумовлена необхідністю створення умов для духовного розвитку особистості, її становлення як громадянина незалежно від культурного й політичного середовища, політико-правової системи держави. Людиноцентристська сутність права проявляється найбільш рельєфно, якщо чинні правові норми відповідають моральним принципам та постулатам (або хоча б їм не суперечать). Потреба в реалізації людиноцентристської сутності права напружено взаємопов'язана з необхідністю підняття морально-духовного рівня людства загалом та певних країн зокрема.

Ключові слова: людиноцентризм, континентальне (європейське) право, англо-американське право, східне (релігійно-традиційне) право, правові системи соціалістичних держав, правова держава.

Постановка проблеми. Потреба в реалізації людиноцентристської сутності права як цивілізаційна і загальнолюдська зумовлена необхідністю збереження та відтворення низки основоположних цінностей суспільного буття, а саме: миру, безпеки, справедливості, свободи, творчого саморозвитку та самовираження особистості тощо. Людиноцентристська сутність права в правовій державі має проявлятися на всіх етапах правотворчості та правозастосування, забезпечуючи комплексний підхід до демократизації правової системи загалом. Історія розвитку держав та цивілізацій переконує, що людиноцентризм у праві забезпечується його взаємодією з нормами та принципами моралі, релігійними постулатами. Людиноцентристський підхід у праві не завжди знаходив втілення в розвитку

цивілізацій та народів. Як відомо, спостерігалися суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу.

Дослідженню суперечностей реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу присвятили свої праці такі вчені, як Ю. Задорожний, В. Зінченко, В. Колодяжна, О. Криlach, Н. Михальська, В. Оксамитний, В. Ткаченко та ін. Однак, попри достатню кількість наукових досліджень у сфері означеної проблеми, необхідно дослідити реалізацію принципу людиноцентризму у правових систем світу: континентальне (європейське) право, англо-американське право, східне (релігійно-традиційне) право, правові системи соціалістичних держав.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу суперечностей реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу.

Виклад основного матеріалу. У найбільш загальному вигляді правова система розглядається як сформована під впливом закономірностей розвитку певного суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними явищами [1, с. 26-27]. Варто зауважити, що суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем зумовлені не тільки безпосереднім розвитком права як суспільного явища, а й низкою соціально-економічних, політичних, ментально-духовних чинників.

Пропонуємо послуговуватись типологією правових систем світу як такою, що має класичний, загальноприйнятний характер:

- *континентальне (європейське) право.* У рамках такого комплексного поняття, як західне право, його розглядають як сукупність правових сімей і окремих правових систем, сформованих на основі і з активним використанням римської правової спадщини та об'єднаних спільністю принципів побудови права, його структури, джерел і понятійно-юридичного апарату;

- *англо-американське право.* Другу групу правових сімей західного права поєднує відданість англійській доктрині судового прецеденту;

- *східне (релігійно-традиційне) право.* У характеристиці правових систем країн Сходу використовується термін «дуалізм», проте його розуміють як подвійність у нормативно-правовому впливі на суспільні відносини і поведінку людей у цих державах. До останніх належать країни з мусульманським, іудаїстським, індуїстським, конфуціанським правом, а також країни Південно-Східної Азії, Тропічної Африки та Тихоокеанського басейну, де сильні плеємні й общинні звичаї і традиції;

- *правові системи соціалістичних держав.* Сформовані на основі комуністичної ідеології в різних регіонах після Другої світової війни держави та їх правові системи зараховують до особливої групи – соціалістичної правової сім'ї. І хоча їх кількість нині обмежується лише кількома країнами (Китай, Північна Корея, В'єтнам, Лаос і Куба), в цій сім'ї проживає понад чверть населення світу, що робить актуальним аналіз особливостей цього історично-правового феномена [2, с. 396-399].

Становлення континентально-європейської (або романо-германської) системи

права характеризується послідовним розгортанням та інституційним оформленням ідеї права, яке супроводжувалось суперечностями реалізації принципу людиноцентризму.

На думку науковців, формування спочатку ідеї, а згодом і самої романо-германської системи права (вже на законодавчому рівні) можна поділити на певні історичні етапи

1) період простого права;

2) період формування загального права університетів;

3) період законодавчого права [3, с. 82].

Як зазначають фахівців, в Європі аж до другої половини XI ст. переважали плеємні й місцеві риси звичаєвого права з деякими феодалними елементами. Родові зв'язки були першочерговою гарантією правового статусу людини. Зібрання законів, які періодично видавали королі й у яких викладалися звичаї, не були законодавством у сучасному розумінні слова. Таким чином, звичаєве право до рецепції римського права вважалося панівним на європейській території. Це пояснюється відсутністю централізованої державної влади і, відповідно, централізованої правової системи [4, с. 47-48]. На цьому етапі становлення континентально-європейської правової системи повноцінна реалізація принципу людиноцентризму була неможлива, оскільки він поширювався лише на привілейовані суспільні стани.

Загалом романо-германська правова сім'я своєю появою зобов'язана доктрині. Право континентальної середньовічної Європи створювалося на основі римського права, яке було відроджене, тобто рецепційоване, викладачами (професорами) університетів [5, с. 20-21]. Фактично законодавство цього періоду в Європі відображало доктрину так званого «старого природного права», згідно з якою об'єм прав людини визначався її соціальним становищем та походженням, що заважало уніфікації принципу людиноцентризму у правотворчості та правозастосуванні.

Надалі буржуазні революції докорінно змінили або скасували феодалні правові інститути. Закон став основним джерелом романо-германського права. Р. Давид констатує, що саме в цей період уперше виник інтерес до позитивного права [6, с. 26]. На цьому етапі розвитку континентально-європейська правова система набуває ознак демократичності, що сприяє утвердженню принципу людиноцентризму.

Разом із тим уніфікація прав і свобод громадян не знімала з порядку денного необхідність боротьби проти антигуманних проявів у законодавстві країн цієї правової сім'ї.

Зокрема, зберігалися норми, що порушували соціальні права людини, – неналежний соціальний захист робітників, експлуатація жіночої та дитячої праці, неприйнятні умови праці, що, зрештою, призвело до низки соціальних революцій в Європі на початку ХХ ст.

Аналізуючи суперечності впровадження принципу людиноцентризму в англо-американському праві на прикладі США зазначимо, що в історії формування правової системи цієї країни можна виокремити три етапи. Перший – це етап колоніального права (1607–1776). Другий етап, упродовж якого відбувається становлення правової системи США як самостійної, розпочався після здобуття незалежності, тривав до 1860 р. З другої половини ХІХ ст. і дотепер триває третій етап, на якому американська правова система набула сучасного вигляду [7, с. 2].

Відповідно, на етапі існування рабства та громадянської війни говорити про утвердження принципу людиноцентризму досить проблематично, але разом із тим ці події прискорили демократичні зсуви в суспільній свідомості, дали змогу надалі сформулювати базові демократичні положення американської Конституції.

Характеризуючи загалом правову систему США як людиноцентричну, варто звернути увагу на певні суперечності та антигуманний формалізм у реалізації окремих норм права у державі загалом та в деяких штатах цієї країни.

Суперечністю в реалізації людиноцентристської сутності права у США є застосування смертної кари. Зокрема, у США смертну кару передбачено в законодавстві 37 штатів і в низці федеральних законів. Верховний суд США 2 липня 1976 р. виніс рішення, що смертна кара, у принципі, не суперечить конституції країни. Варто зазначити, що лише у 18 штатах є обмеження стосовно віку осіб, які засуджуються до позбавлення життя, тому що мали місце випадки страти неповнолітніх [8, с. 202–203].

З нашої точки зору, смертна кара неприпустима як із морально-етичних та релігійних позицій, так і з точки зору недосконалості правової системи будь-якої країни, США зокрема.

Для виявлення суперечностей у реалізації принципу людиноцентризму в правовій системі США варто звернутися до окремих положень законодавства та практики правозастосування в цій країні.

До середини 1960-х рр. Верховний суд США у справах, в яких оскаржувалася протиправна поліцейська тактика допитів підозрюваних, не застосовував положення поправки V про неприпустимість примушення до дачі

свідчень, а лише відміняв окремі звинувачувальні вироки у справах, де визнання були вирвані тортурами, допитами «третього ступеня» або іншими методами примушення, на інших конституційних підставах. Особливе значення для громадянина має змога звернутися до «привілею проти самозвинувачення» на стадії поліцейського розслідування – під час допитів у поліції, після арешту або затримання [9, с. 95].

Такі порушення прояву гуманізму у США були припинені у 1966 р. у справі *Miranda v. Arizona*. Верховний суд, виходячи з положення поправки V про неприпустимість примушення громадянина до надання свідчень, що самообвинувачують, встановив загальне правило допиту підозрюваного [10, с. 176].

Своєю чергою характерною особливістю релігійних правових систем є пріоритет не прав і свобод, а обов'язків членів суспільства. Найвищою цінністю вважається не благо окремого індивідуума, як це постає в західному варіанті, а суспільне благо, у зв'язку з чим постулюється, що окрема людина в ім'я загального блага має відмовитися від особистих інтересів, що, зрештою, принесе благо і окремо взятій людині [11, с. 11].

З точки зору стандартів західної правової цивілізації у східних країнах із релігійно-традиційною правовою системою принцип людиноцентризму застосовується вибірково або взагалі не реалізується, поступаючись принципу громадоцентризму. Така традиція в цих системах склалася історично й передбачає пріоритетність колективних прав та свобод над індивідуальними.

На переконання дослідників, найбільш проблемними з позиції західних уявлень про права і свободи особистості є такі права і свободи, як свобода слова, совісті, віросповідання, рівність статей, що традиційно визнаються фундаментальними правами, уявлення про які розвивалися в межах ідеології прав людини і, відповідно, лежать в основі «міжнародного права прав людини» [12, с. 316].

Зокрема, у мусульманських країнах реалізація принципу людиноцентризму в західному розумінні напряму залежить від ступеня застосування релігійних норм.

На думку О. Тімоніна та Л. Байкової, за ступенем збереження мусульманського права сучасні правові системи країн Арабського Сходу можна класифікувати в такий спосіб [13, с. 87]:

1) правові системи, які широко застосовують мусульманське право (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан). У конституціях і законах проголошено про вірність принципам ісламу. Так, Конституція Ірану 1979 р.

проголосила країну «ісламською республікою». Більшість законодавчих розпоряджень складені відповідно до догм шаріату, введені суворі покарання за порушення його положень. По суті, шаріат має вищу юридичну значущість, ніж закон і навіть конституція;

2) правові системи, які звузили сферу дії мусульманського права, але залишилися вірними його основним канонам (Йеменська Арабська Республіка, Лівія, Пакистан, Судан). Ці країни більшою мірою зазнали впливу правових систем континентального і англо-американського типу;

3) правові системи, які зазнають помірного впливу мусульманського права (Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт – країни Перської затоки). Конституції цих країн закріплюють мусульманське право як основне джерело законодавства. Однак вплив мусульманського права на правові системи обмежується низкою норм кримінального кодексу (наприклад, покарання за вживання спиртних напоїв у кримінальних кодексах Кувейту 1960 р. (із доповненнями 1964 р.) і Бахрейн 1976 р., а також регулюванням правового становища імамів мечетей, організації хаджу та ін.;

4) правові системи, які зберегли мусульманське право лише для регулювання окремих сторін суспільного життя – головним чином особистого статусу і релігійних установ. Це найчисленніша група арабських країн – Єгипет, Сирія, Ірак, Ліван, Марокко, Йорданія, Алжир та ін. У них, як правило, конституційно встановлено, що главою держави може бути лише мусульманин, а мусульманське право є джерелом законодавства. Однак галузь дії мусульманського права обмежена;

5) правові системи, які майже цілком відмовилися від засадних інститутів мусульманського права, але ще зазнають його загального впливу, головним чином, у галузі шлюбно-сімейних відносин (Туніс, Йемен). У галузі шлюбно-сімейних відносин законодавчо заборонена полігамія, встановлені рівні права жінки і чоловіка, мусульманські суди ліквідовано;

6) правові системи, які майже не зберегли впливу мусульманського права (Туреччина). Конституція Туреччини 1982 р. проголосила республіку демократичною, світською і соціально-правовою державою. Відсутні мусульманські суди, а шаріат зберіг свій вплив у цивільному суспільстві.

Отже, у мусульманських правових системах принцип людиноцентризму (у західному розумінні) може суперечити релігійним догмам, які часто-густо демонструють консерватизм традиційних суспільств.

Характеризуючи дегуманізацію правових систем соціалістичних країн загалом, можна стверджувати, що вона проявляється у превалюванні прав та інтересів держави над правами й інтересами людини, визнанні колективістських цінностей важливішими за індивідуально-особистісні, репресивному характері правоохоронних та судових органів, діяльність яких не захищає права людини, а відстоює переважно інтереси держави, домінуванні позитивного права над природним, нехтуванні основоположними правами і свободами людини й громадянина, підміні правових норм ідеологічними догмами, порушенні (або не визнанні) міжнародних правових документів із прав людини, неможливості громадян впливати на формування правової політики держави, легально боротися за свої права.

Висновки.

Отже, аналіз характерних рис та особливостей впровадження принципу людиноцентризму в правових системах світу переконує в тому, що правова держава є найбільш сприятливим полем реалізації гуманістичного потенціалу права. Для утвердження гуманістичного потенціалу права вкрай важливо, щоб суб'єкти правової держави мали знання та навички для автономної діяльності в межах чинного законодавства. Це пов'язано з тим, що людина в правовій державі має значний обсяг прав, яким треба вміти користуватися, не намагаючись порушити свободу інших людей.

Список використаних джерел:

1. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. Москва : Международные отношения, 1999. 400 с.
2. Донелі Дж. Права людини і західний лібералізм. Київ : Смолоскип, 2002. 319 с.
3. Задорожний Ю.А. Правова доктрина в країнах романо-германської та англо-американської правових сімей: порівняльний аналіз. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 10. С. 17–24.
4. Зінченко В.В. Англо-американська модель права та конституціоналізм у як інтегративна традиція і вагоме джерело нормативних цінностей сучасної міжнародної правової системи і демократії. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 3. С. 89–101.
5. Колодяжна В.В. Історія формування та сучасний стан романо-германської правової сім'ї. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2013. Вип. 1. С. 46–53.
6. Крилач О.М. Особливості правової системи Сполучених Штатів Америки. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 3. С. 1–5.
7. Максименко В.А. Права человека в различных правовых системах: основные осо-

бенности и проблема универсальности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва : Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2005. 178 с.

8. Михальська Н.М. Проблема смертної кари як інституту вивчення на міжнародній арені. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 201–204.

9. Оксамитний В. Сучасні правові системи у компаративістському вимірі. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С. 392–407.

10. Порівняльне правознавство : підручник / С.П. Погребняк та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.

11. Порівняльне правознавство : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В.Д. Ткаченко та ін. Харків : Право, 2003. 274 с.

12. Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика : сборник аналитических статей / под ред. М.Р. Воскобитовой. Москва : Издательство «Анахарсис», 2005. 528 с.

13. Тимонин А.Н., Байкова Л.И. Государство и цивилизация в исламском мире: опыт историко-типологического анализа. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2005. № 1. 165 с.

Volodymyr Tartasiuk. Contradictions in the implementation of the principle of human centrism of law in the history of the development of the legal systems of the world

The article proposes to use the following typology of the legal systems of the world as having a classical, generally accepted character: continental (European) law, Anglo-American law, eastern (religious-traditional) law, the legal systems of socialist states.

The formation of the continental-European (or Romano-German) system of law is characterized by the consistent development and institutionalization of the idea of law, which was accompanied by contradictions in the implementation of the principle of human centrism.

Analyzing the contradictions of the introduction of the principle of human centrism in Anglo-American law on the example of the United States, we note that in the history of the formation of the legal system of this country three periods are distinguished: 1. period of colonial law (1607-1776); 2. the period during which the US legal system becomes independent began after gaining independence and lasted until 1860; 3. the period from the second half of the 19th century until today, when the American legal system has acquired a modern appearance.

Accordingly, at the stage of the existence of slavery and Civil War, it is rather problematic to discuss the affirmation of the principle of human centrism. At the same time, these events accelerated democratic landslides in the public consciousness, made it possible to further formulate the basic democratic provisions of the American Constitution.

From the point of view of the standards of western legal civilization in eastern countries with a religious-traditional legal system, the principle of human centrism is applied selectively or not at all, compromising the principle of social centrism. Such a tradition in these systems has developed historically and provides for the priority of collective rights and freedoms over individual ones.

The need for the realization of the human-centring essence of law in the civilizational and universal human dimensions is due to the need to create conditions for the spiritual development of the person, its formation as a citizen, regardless of the cultural and political environment, the political and legal system of the state. The human-centring essence of law manifests itself most prominently when the existing legal norms correspond to moral principles and postulates (or at least do not contradict them).

The need to realize the human-centring essence of law is directly related to the need to raise the moral and spiritual level of humanity in general and individual countries in particular.

Key words: human centrism, continental (European) law, Anglo-American law, eastern (religious-traditional) law, legal systems of socialist states, legal state.